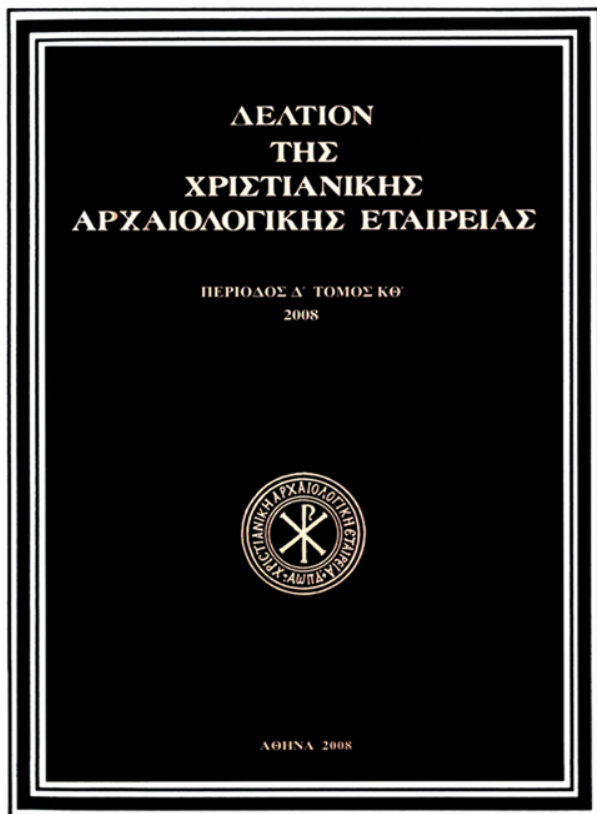

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 29 (2008)

Δελτίον ΧΑΕ 29 (2008), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005)

Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο

Πλάτων ΠΕΤΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.624](https://doi.org/10.12681/dchae.624)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Π. (2011). Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 29, 247–258. <https://doi.org/10.12681/dchae.624>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της
ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο

Πλάτων ΠΕΤΡΙΔΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΘ' (2008) • Σελ. 247-258

ΑΘΗΝΑ 2008

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΣΤΙΚΕΣ ΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ*

Από τη μελέτη της χωροταξικής οργάνωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας προκύπτει η γενική παρατήρηση ότι σε επαρχίες του ανατολικού τμήματος (Pars Orientis), όπως αυτές της Θράκης, της Μακεδονίας και της Ασίας, ίσχυαν για αιώνες οι ίδιοι –λίγο πολύ– τρόποι εκμετάλλευσης του εδάφους και οργάνωσης του χώρου, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες του τοπίου¹. Οι αστικοί πυρήνες, μητροπόλεις ή μικρότερης έκτασης πόλεις, όπου κατοικούσαν μεγαλοϊδιοκτήτες γης, και τα χωριά, όπου διαβιούσαν οι αγρότες μικροϊδιοκτήτες, μονοπωλούσαν την εκμετάλλευση των αγροτικών εκτάσεων στις περιοχές αυτές, με ελάχιστες εξαιρέσεις², χωρίς τη μεσολάβηση άλλων, ανεξάρτητων μονάδων. Αντίθετα, σε περιοχές του βόρειου και του δυτικού τμή-

ματος της αυτοκρατορίας, οι αγροτικές επαύλεις (villae rusticate) παρέμεναν ένας πολύ σημαντικός παράγοντας διαχείρισης της έγγειας ιδιοκτησίας, τουλάχιστον έως τον προχωρημένο 5ο αιώνα³.

Χωροταξική οργάνωση των πόλεων

Αν, από ολόκληρες γεωγραφικές περιφέρειες, περάσουμε στον τρόπο χωροταξικής οργάνωσης των πόλεων⁴, θα διαπιστώσουμε ότι, ανεξάρτητα από περιοχές, τα οικιστικά μοντέλα παρέμεναν σχεδόν αναλλοίωτα έως τα τέλη του 5ου αιώνα με κυριότερα χαρακτηριστικά έναν κατά το δυνατόν κανονικό κάναβο με decumani και cardines που τέμνονται κάθετα και σαφή μέγερμα

* Ευχαριστώ τους καθηγητές Jean-Pierre Sodini και Νίκο Γιωλέ για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους στο χειρόγραφο.

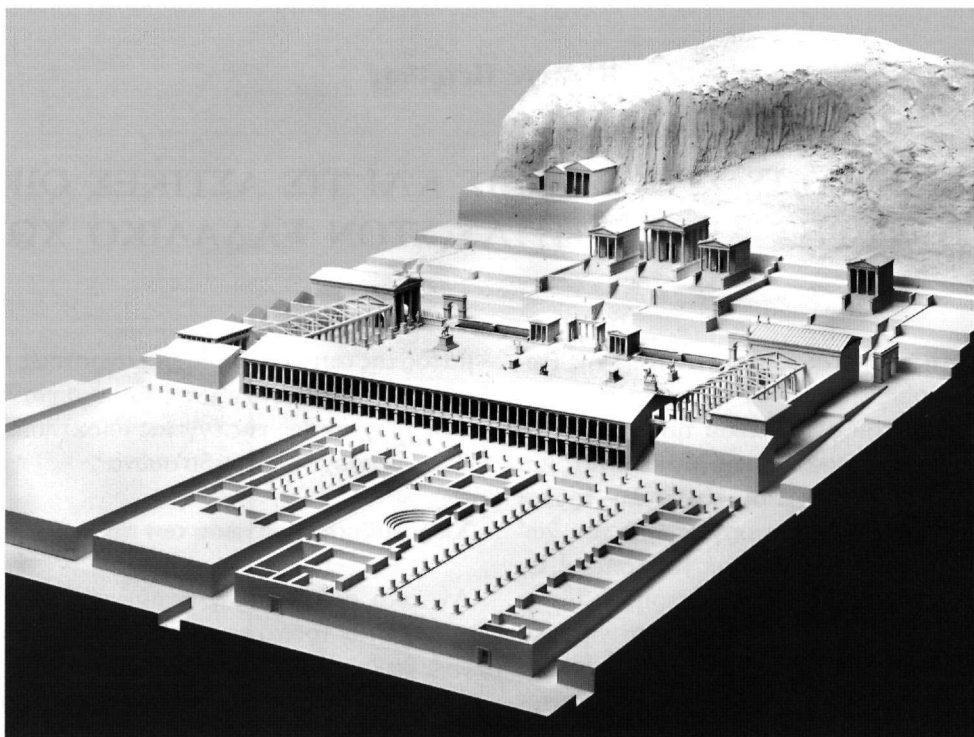
¹ J.-P. Sodini, «Habitat de l'antiquité tardive (2)», *Topoi* 7 (1997), 519-520 (στο εξής: «Habitat»).

² Όπως οι «επαύλεις» στην Αργολίδα (F. J. Frost, «Phourkari. A Villa Complex in the Argolid (Greece)», *JNA* 6 (1977), 233-238) ή έξω από την Κόρινθο (R. M. Rothaus, «Urban Space, Agricultural Space and Villas in Late Roman Corinth» στο P. N. Doukellis - L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques*, Paris 1994, 391-396. T. E. Gregory, «An Early Byzantine Complex at Akra Sophia near Corinth», *Hesperia* 54 (1985), 411-428). Δύσκολα ερμηνεύεται η χρήση της τελευταίας (κατοικία, villa rustica ή εγκατάσταση που συνδέεται με θαλάσσια δραστηριότητα). Βλ. σχετικά Sodini, «Habitat», 467.

³ Sodini, «Habitat», 519. Βλ. επίσης C. Morrisson - J.-P. Sodini «The Sixth-Century Economy» στο A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington, D.C. 2002, 171-220 και ειδικότερα 177 και 219.

⁴ Για τη μελέτη των πόλεων κατά την ύστερη αρχαιότητα η βιβλιογραφία είναι πλούσια. Ένα σημαντικό μέρος της υπάρχει στο L. Lavan, «The Late Antique City: a Bibliographic Essay» στο L. Lavan (επιμ.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, JRA Suppl. 42, Portsmouth (RI), 2001, 9-26. Για τον ελλαδικό χώρο η βιβλιογραφία που παρατίθεται αφορά τη Νικόπολη, τη Θεσσαλονίκη, τους Δελφούς, την Αθήνα και την Κόρινθο. Σε αυτή προστίθενται τα παρακάτω: J.-P. Sodini, «La ville de Thasos à l'époque protobyzantine : les lacunes de la topographie», *Congrès international sur la Macédoine byzantine, Thessalonique 1992*, Θεσσαλονίκη 1995, 279-294. M. Sève,

«Philippes : une ville romaine en Grèce», *L'espace grec : 150 ans de fouilles de l'École française d'Athènes*, Παρίσι 1996, 88-94. Γ. Βελένης, «Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 491-501. Μ. Καζανάκη-Λάππα, «Η Αθήνα από την ύστερη αρχαιότητα ως την τουρκοκή κατάκτηση», *Αθήνα. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 194-219 και ειδικότερα 194-201. Ν. Γιωλές, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2005. Ο. Karagiorgou, «Demetrias and Thebes: the Fortunes and Misfortunes of two Thessalian Port Cities in Late Antiquity», στο Lavan (επιμ.) ό.π., 183-215. S. Provost - M. Boyd, «Το πολεοδομικό σχέδιο των Φιλιππων. Τα πρώτα αποτελέσματα και οι προοπτικές ερευνών», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 95-106. Π. Γ. Θέμελης - Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002. Α. Oikonomou-Laniado, *Argos paléochrétienne : contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin*, Οξφόρδη 2003. Π. Γ. Θέμελης, «Eleutherna. The Protobyzantine City», *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, TM 15, Παρίσι 2005, 343-356. Π. Πετρίδης, «Από την Πυθία στην Αθανασία: οι Δελφοί της ύστερης αρχαιότητας υπό το φως των νέων ανασκαφικών δεδομένων», *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3. 2003*, Βόλος 2006, 1093-1103. Για την πόλη του βου αιώνος ειδικότερα, εντός και εκτός ελλαδικού χώρου, βλ. H. G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Αθήνα 2006.

Εικ. 1. Το forum των Φιλίππων στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

για αυστηρή διευθέτηση και περιχαράκωση, τόσο των χώρων «κοινής ωφελείας», όσο και των ατομικών ενδιαμιμάτων. Στον κεντρικό αστικό πυρήνα, κυρίαρχο ρόλο, τουλάχιστον έως την εμφάνιση και τον πολλαπλασιασμό των χριστιανικών οικοδομημάτων, κρατούσαν δημόσιοι χώροι και κτήρια, όπως τα fora, οι κεντρικές εμπορικές αγορές⁵, τα γυμνάσια-παλαιστρες, οι χώροι υγιεινής (λουτρά και βεσπασιανές) και αναψυχής (θέατρα, ωδεία, αρένες). Τα λατρευτικά κτήρια –κυρίως των «παλαιών» θρησκειών και της αυτοκρατορικής λα-

τρείας– βρίσκονταν, και αυτά, σε κεντρικά σημεία, άλλοτε εντεταγμένα στα fora και άλλοτε σε γεινίαση με αυτά. Ταυτόχρονα, οι ιδιωτικές κατοικίες, όσο πλούσιες και σημαντικές και αν ήταν, μετακινούνταν στην περιμέτρο του κέντρου, συνήθως οργανωμένες σε νησίδες⁶. Ήδη πριν από το ξεκίνημα του βου αιώνα τα δεδομένα στην οργάνωση του αστικού χώρου άλλαξαν καθώς αποδυναμώθηκαν οι τοπικές κουρίες που φρόντιζαν τους χώρους κοινής ωφελείας⁷ και παράλληλα αυξήθηκε ραγδαία η δύναμη της Εκκλησίας⁸. Η τελευταία πα-

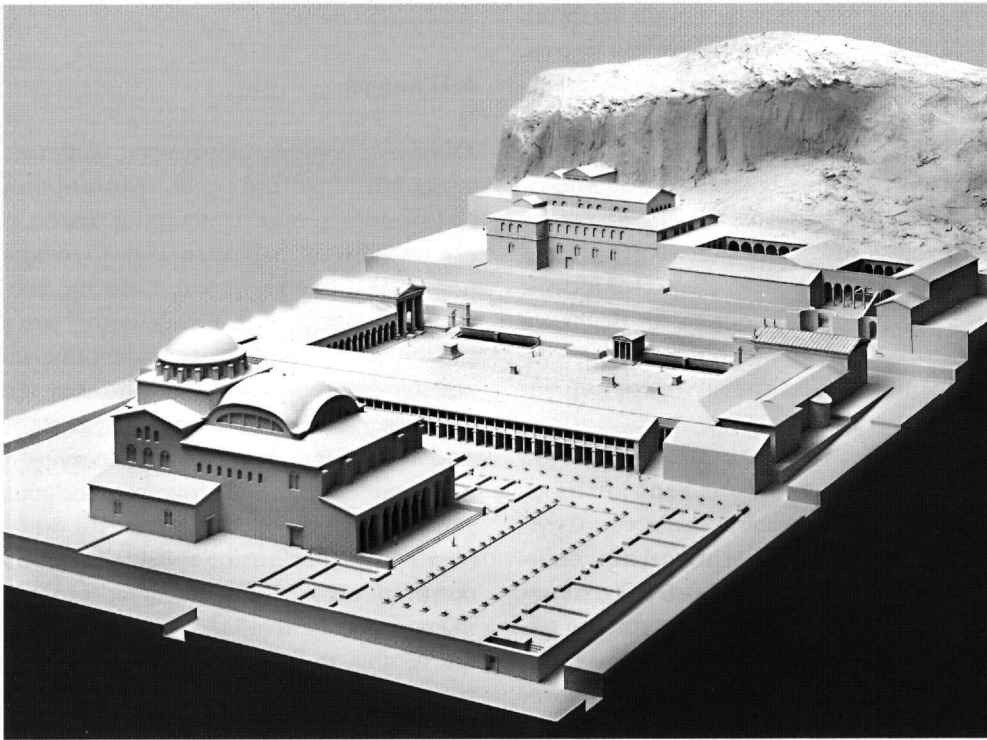
⁵ Δεν αποκλείεται βέβαια η ύπαρξη καταστημάτων ή εργαστηρίων και σε λιγότερο κεντρικά σημεία της πόλης (βλ. για παράδειγμα: Γ. Γούναρης - Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *ΑΕΜΘ* 10Β (1996), 720-733 και ειδικότερα 730 σχέδ. 11).

⁶ Το σχήμα αυτό δεν εφαρμόζεται ακριβώς στην Κωνσταντινούπολη όπου η πολυπλοκότητα του σχεδιασμού της και το μέγεθός της επιτρέπουν την εναλλαγή ιδιωτικών οικιών με δημόσιους χώρους ακόμη και στις πολύ «κεντρικές» περιοχές. Και εδώ όμως, τα περισσότερα του ενός «κέντρα» της πόλης, τα fora, συνδέονται μεταξύ τους με τη Μέση οδό και τα σημαντικότερα δημόσια κτήρια (διω-

κητικά, λατρευτικά ή αναψυχής) βρίσκονται γύρω από τα fora.

⁷ Οι Morisson και Sodini (ό.π. (υποσημ. 3), 219) θεωρούν δεδομένη τη βαθμιαία αντικατάσταση των κουριών από τους επισκόπους συνεπικουρούμενους από μεγαλοϊδιοκτήτες γης, τραπεζίτες και εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας. Η άποψη αυτή δεν τυγχάνει καθολικής αποδοχής. Μια καλή βιβλιογραφική ενημέρωση γύρω από το θέμα παρέχεται στο Lavan, ό.π. (υποσημ. 4), 16-18. Για την κρίση της αστικής άρχουσας τάξης βλ. και Saradi, ό.π. (υποσημ. 4), 168.

⁸ Για τον «εχριστιανισμό» του αστικού τοπίου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βλ. G. Dagron, «Le christianisme dans la ville

Εικ. 2. Το κέντρο των Φιλίππων στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ.

ρενέβαινε πλέον δυναμικά στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου: οι χριστιανικοί ναοί μεγάλων διαστάσεων κτίζονταν συχνά χωρίς να λαμβάνουν υπόψη προϋπάρχοντα κτήρια ή δρόμους και στα αίθριά τους ή γύρω από τις εισόδους τους μεταφέρθηκε πλέον ο σφυγμός της πόλης. Συγχρόνως, με τη βαθμιαία μείωση της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές δραστηριότητες υποβαθμίστηκε η σημασία που είχαν τα fora.

Από τις μέχρι σήμερα ανασκαμμένες πόλεις της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο, οι Φίλιπποι, πόλη χωρίς οικιστική συνέχεια μετά τον 7ο αι. μ.Χ., εικονογραφούν με το γλαφυρότερο τρόπο τις αλλαγές που συντελούνται στον πολεοδομικό ιστό, αλλαγές που καθρεφτίζουν βαθύτερες τομές στη φυσιολογία και τις δομές των

πόλεων. Η σύγκριση ανάμεσα στην κατάσταση του κέντρου της πόλης κατά το 2ο αι. μ.Χ. και αυτή του 6ου αι. μ.Χ.⁹ είναι δηλωτική όλων αυτών των μετασχηματισμών στο τοπίο και των προτεραιοτήτων κάθε εποχής.

Το 2ο αι. μ.Χ. (Εικ. 1) το forum οργανώνεται εκ βάθρων ως ένα κλειστό μνημειακό σύνολο με ενότητα ως προς την αρχιτεκτονική σύλληψη και την αισθητική των προσόψεων αλλά και σαφή διαίρεση των μερών του. Σε αυτό τον κατεξοχήν δημόσιο χώρο, όπου συγκεντρώνονται οι κάτοικοι κυρίως για την άσκηση των πολιτικών τους δραστηριοτήτων, οι χώροι λατρείας βρίσκονται στο ανώτερο άκρο, ενώ οι εμπορικές δραστηριότητες εκτοπίζονται στην εξωτερική περίμετρο του forum και νοτιότερα από αυτό.

byzantine», *DOP* 31 (1977), 3-25. Βλ. επίσης Γ. Λάββας, «Η πολεοδομία στο Βυζάντιο» στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, 30-37. Για τις μετασκευές ή αντικαταστάσεις των αρχαίων ναών από χριστιανικούς βλ. J.-M. Spieser, «La christianisation des sanctuaires païens en Grèce», στο U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Internationales Symposium in Olympia vom 10.-12. Oktober 1974*, Tübingen 1976, 309-320, και πιο πρόσφατα L.

Foschia, «La réutilisation des sanctuaires païens par les chrétiens en Grèce Continentale (IVe-VIIe s.)», *REG* 113 (2000), 413-434 με βιβλιογραφία για τις σχετικές με το θέμα μελέτες, 415 υποσημ. 2. Βλ. επίσης Γκιολές, ό.π. (υποσημ. 4), 51-59 και ειδικότερα 51 υποσημ. 127.

⁹ Βλ. M. Sève, «Le forum de Philippi», *L'espace grec* (υποσημ. 4), 123-131. Λάββας, ό.π. (υποσημ. 8), 34-37. Saradi, ό.π. (υποσημ. 4), 393-395.

Συγκρίνοντας την εικόνα που θα παρουσίαζε το forum το 2ο αι. μ.Χ. με την αντίστοιχη των μέσων του βου αι. μ.Χ. (Εικ. 2), παρατηρούμε ότι το τοπίο έχει αλλάξει ριζικά εξαιτίας της ανέγερσης των επιβλητικών χριστιανικών κτισμάτων (Βασιλικές Α και Β, Οκτάγωνο και Επισκοπείο) που παρεμβαίνουν δραστικά στον πολεοδομικό ιστό μετασχηματίζοντάς τον και καταργώντας την κανονική ρυμοτομία της ρωμαϊκής πόλης: για παράδειγμα, η Βασιλική Β κτίζεται πάνω στην Παλαιστρα (όπως έχει συμβεί και στους Δελφούς με τη Βασιλική του Γυμνασίου) καταργώντας δύο δρόμους, ενώ η ανέγερση του Οκταγώνου εμπόδισε την κανονική ροή γύρω από το forum.

Εστιάζοντας τώρα, από το σύνολο του δομημένου αστικού χώρου, σε ένα από τα πιο βασικά του κύτταρα, την αστική κατοικία, πριν από οποιαδήποτε τυπολογική κατάταξη, πρέπει να εξεταστούν η μορφή που παίρνουν οι οικίες από τον 4ο έως τον 6ο-7ο αι. μ.Χ., τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν από τη μελέτη των οικιστικών καταλοίπων και οι δυσχέρειες που παρουσιάζει η έρευνα της αστικής κατοικίας της ύστερης αρχαιότητας. Η έρευνα θα περιοριστεί στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στις ιδιωτικές κατοικίες των ευπορότερων τάξεων, γιατί ουσιαστικά μόνο αυτά τα ενδαιτήματα μπορούμε να αναγνωρίσουμε και να μελετήσουμε με σχετική ασφάλεια¹⁰.

¹⁰ Κατάλοιπα οικιών των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων έχουν έρθει επίσης στο φως, αλλά οι διδαλώδεις κατόψεις κάθε νησίδας ή γειτονιάς, σε συνδυασμό με την κακή διατήρηση των ερειπίων λόγω προχειρότερης κατασκευής, στερούν τη δυνατότητα να διακρίνουμε σαφώς τα όρια της κάθε κατοικίας από τη γειτονική της και να προβούμε στην τυπολογική κατάταξή τους.

¹¹ Για τα τρικλίνια της Μακεδονίας βλ. Α.Π. Πλιώτα, «Οι χώροι υποδοχής (τρικλίνια) των οικιών του Ανατολικού Ιλλυρικού κατά την ύστερη αρχαιότητα. Οι επαρχίες της Μακεδονίας», *24ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2004, 79-80. Ειδικά για τα τρικλίνια της Θεσσαλονίκης βλ. Ν. Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες με τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 10Β (1996), 571-586. Ο ίδιος, «Η εξέλιξη της παλαιοχριστιανικής οικίας στη Θεσσαλονίκη», *24ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2004, 47-48.

¹² Η ύπαρξη αφίδας οδήγησε ανασκαφείς περασμένων δεκαετιών να ταυτίζουν την αίθουσα με εκκλησία (π.χ. Ρ. De la Coste-Messelière, *BCH* 49 (1925), 80. G. Daux, *BCH* 86 (1962), 912). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αφίδες προστέθηκαν σε ορθογώνια δωμάτια σε μεταγενέστερη φάση, συνήθως του βου αιώνα, όπως στους Δελφούς («Νοτιοανατολική Έπαυλη»: Ρ. Pétridis, «Un exemple d'architecture civile en Grèce: les maisons protobyzantines de Delphes (IVe-VIe s.)», *Mélanges Jean-Pierre Sodini* (υποσημ. 4), 193-204, ειδικ. 198) αλλά και εκτός ελλαδικού κορμού, όπως στην Ξάνθο («Edifice

ΑΣΤΙΚΕΣ ΟΙΚΙΕΣ

1. Η μορφή

Σε γενικές γραμμές οι κατόψεις υιοθετούν το σχήμα που κληροδοτήθηκε από την ελληνιστική εποχή σε ολόκληρο το ρωμαϊκό κόσμο, με κεντρική είσοδο, εσωτερική αυλή και ανδρώνα σε περίοπτη θέση. Ο ανδρώνας, ο κυριότερος χώρος υποδοχής και εστίασης του σπιτιού, τώρα ονομάζεται τρίκλιнос ή τρικλίνιον¹¹ και μια πλούσια οικία μπορεί να διαθέτει περισσότερους από έναν. Σε αυτή την περίπτωση η χρήση τους μάλλον εξαρτάται από το φύλο (π.χ. *triclinium matronalis* για τις γυναίκες) ή τον προσανατολισμό τους, αφού οι ανάγκες είναι διαφορετικές σε κάθε εποχή του έτους (π.χ. *triclinium hiemale* για το χειμώνα). Το τρικλίνιο διακρίνεται σαφώς από τα υπόλοιπα δωμάτια εξαιτίας του μεγέθους του και του διακοσμητικού του πλούτου. Συνήθως απολήγει στη μία στενή πλευρά του σε αφίδα¹² που προσδίδει μνημειακότητα και εξαίρει τη θέση των υψηλών προσκεκλημένων και του οικοδεσπότη. Οι αφίδες φέρουν συχνά κόγχες, μάλλον διακοσμητικής παρά πρακτικής φύσης¹³. Κόγχες διέθεταν και μικρότερα δωμάτια του σπιτιού¹⁴.

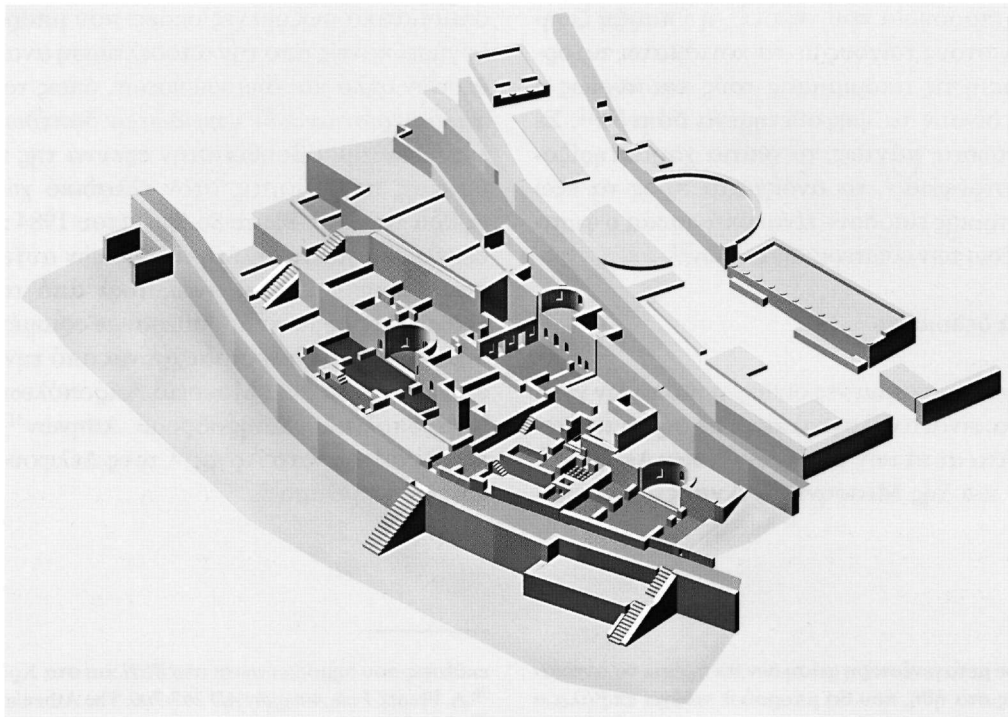
Άμεση εξάρτηση από το τρικλίνιο είχαν μικρά δωμάτια (συνήθως δύο έως έξι) που διατάσσονταν γύρω του¹⁵ και επικοινωνούσαν με αυτό και μεταξύ τους και των οποίων

nord-est», Α.-Μ. Manière-Lénéque, «Les maisons de l'acropole lycienne», *Dossiers d'Archéologie* 239, Δεκ. 1998, 70).

¹³ Ο αριθμός τους κυμαίνεται συνήθως από επτά (χαρακτηριστικό παράδειγμα η αφίδα του τρικλινίου της λεγόμενης «Οικίας Πρόκλου» με επτά κόγχες, βλ. Ι. Μηλιάδης, *ΠΑΕ* 1955, πίν. 3β) έως τρεις, όπως στην οικία Β του Αρείου Πάγου (Η. Α. Thompson, *Hesperia* 28 (1959), 104 εικ. 1). Σε οικία που ανασκάφηκε στον Εθνικό Κήπο της Αθήνας βρέθηκαν πεσμένα στο έδαφος τα αγάλματα που κοσμούσαν τις κόγχες της αφίδας του τρικλινίου (Sodini, «Habitat», 465).

¹⁴ Βλ. V. Déroche - P. Pétridis, *BCH* 119 (1995), 650 εικ. 5.

¹⁵ Τα παραδείγματα είναι πολλά γιατί όλα σχεδόν τα τρικλίνια διαθέτουν παρόμοια «δορυφορικά» δωμάτια. Βλ. π.χ. το τρικλίνιο της οικίας του Γερακάρη στο Άργος με δύο (G. Akerstrom-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos*, Στοκχόλμη 1974, 18 εικ. 5) και το τρικλίνιο της οικίας της οδού Ιουλιανού 18 στη Θεσσαλονίκη (Θ. Παπαζώτος, «Το αστικό βυζαντινό σπίτι», *Αρχαιολογία* 2, Φεβ. 1982, 38, εικ. 1 -αξονομετρικό, και Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες», ό.π. (υποσημ. 11), 571-572, σχέδ. 2) με έξι δωμάτια στα δυτικά και τρία στα ανατολικά. Ο συνήθης αριθμός των δωματίων αυτών είναι τέσσερα. Για το σχήμα του κεντρικού χώρου που δορυφορείται από τέσσερις μικρότερος, τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στην κοσμική αρχιτεκτο-

Εικ. 3. Δελφοί, Νοτιοανατολική Έπαυλη. Οργάνωση της οικίας σε τρία κύρια επίπεδα και ένα ενδιάμεσο για τις θέρμες.

η χρήση δεν έχει ακόμη ερμηνευθεί επαρκώς. Θα πρέπει να φυλάσσονταν εκεί σκευή σερβιρισματος, πτυσσόμενα έπιπλα¹⁶ και σκεπάσματα, ίσως και τρόφιμα (cella repa-ria), ενώ η ύπαρξη δεξαμενών¹⁷ μαρτυρεί τη χρήση τους για τον καθαρισμό ή άλλες λειτουργίες που σχετίζονταν με το τρικλίνιο ως χώρο υποδοχής και εστίασης.

Σημαντικός αριθμός άλλων δωματίων στο ισόγειο και στον όροφο, ή τους ορόφους, όπως στην περίπτωση της πολυεπίπεδης Νοτιοανατολικής Έπαυλης των Δελφών (Εικ. 3)¹⁸, συμπληρώνει την εικόνα αυτών των πολυτελών ιδιωτικών οικιών, πολλές από τις οποίες διέθεταν και θέρμες¹⁹. Ιδιαίτερη εντύπωση στα σπίτια αυτά προ-

νική, βλ. S. Curyć, «House or House of God? Planning Ambiguities in Byzantine Architecture», *Εικοστό Τέταρτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2004, 24-25.

¹⁶ Τα στιβάδια, στα οποία ξάπλωναν οι συνδαιτυμόνες την ώρα του φαγητού, ήταν συνήθως φορητά χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη κτιστών βάσεων, όπως πιθανώς συμβαίνει στην περίπτωση οικίας στο Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας (βλ. Γ. Ρήγιμος, «Οικία Φ. Προκόπη», *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά, 531-532 και Ε. Ακρινουρούλου - Κ. Lazari, «Urban Organization of a Late Roman Settlement at Ladochori, Igoumenitsa» στο P. Cabanes - J. L. Lamboley (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, Clermont Ferrand 1987, 406-414 και ειδικότερα εικ. 16) όπου, σε εσοχή ενός μεγάλου χώρου με ψηφιδωτό δάπεδο (μάλλον τρικλίνιο), βρέθηκε κτιστή σιμοειδής κατασκευή.

¹⁷ Ένα τέτοιο παράδειγμα έχουμε στη Νοτιοανατολική Έπαυλη στους Δελφούς (V. Déroche - P. Pétridis, *BCH* 116 (1992), 711).

¹⁸ Τα ανασκαφικά δεδομένα μιλούν συνήθως για ύπαρξη ισόγειου και ενός ορόφου, σπανιότερα δύο ή τριών (όπως στη Νοτιοανατο-

λική Έπαυλη των Δελφών). Πρωτοβυζαντινές πηγές κάνουν λόγο και για πολυώροφα οικοδομήματα, προφανώς στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', εν Αθήναις 1951, 262).

¹⁹ Αντίθετα από τις περιπτώσεις όπου οι ιδιωτικές θέρμες προστίθενται κατά τους ανασκαφείς στον 6ο αιώνα, όπως στην περίπτωση του «DOM5» της Θάσου (Μ. Σγούρου - F. Blondé - A. Muller - N. Beaudry - M. Kohl - T. Kozelj - Γ. Σανίδας, «Παλααιοχριστιανική οικία στον Λιμένα Θάσου στις βόρειες παρυφές του Αρτεμισίου. Ανασκαφή στο οικόπεδο Η. Κόκκινου 2004», *ΑΕΜΘ* 18 (2004), 43-53), αλλά και αλλού (J.-P. Sodini, «L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions», *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome, 12-14 mai 1982*, Ρώμη 1984, 386-387 (στο εξής: «Habitat urbain»). Οικονομου-Λανιάδο, ό.π. (υποσημ. 4), 71), στη Νοτιοανατολική Έπαυλη των Δελφών οι θέρμες υπάρχουν ήδη από τον αρχικό σχεδιασμό της οικίας στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα. Πάντως, η πιθα-

ξενεί η έντονη παρουσία του νερού²⁰, η ύπαρξη ζωηρών χρωμάτων στους τοίχους με τα κονιάματα, τις ορθομαρμαρώσεις ή τις απομιμήσεις τους και κυρίως η ζωντάνια που δίνουν τα ψηφοθετημένα δάπεδα²¹. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως, τα σπίτια χαρακτηρίζονται από εσωστρέφεια²², τα ανοίγματα προς τα έξω –εκτός της κεντρικής εισόδου– είναι σπάνια και ο φωτισμός γίνεται μέσω των εσωτερικών αυλών²³.

2. Ανασκαφικά δεδομένα

Οι συστηματικά ανασκαμμένες οικίες, των οποίων γνωρίζουμε τα όρια, είναι αναλογικά λίγες με σημαντικότερα παραδείγματα αυτά των Φιλίππων²⁴, των Δελφών²⁵, των Αθηνών²⁶ και της Μεσσήνης²⁷. Αντίθετα, οι απο-

σπασματικά σωζόμενες οικίες, που μπορεί να σταχυολογήσει κανείς από την αποδελτίωση ανασκαφικών εκθέσεων αλλά και δημοσιεύσεων, όπως το *Συντάγματα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων*²⁸, είναι πολλές. Πολύτιμοι βοηθοί στην έρευνα της κατοικίας της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο είναι δύο άρθρα του Jean-Pierre Sodini²⁹ (του 1984 και του 1997), θεμελιώδη για τη μελέτη των οικιών αυτών. Στις οικίες που παρουσιάζονται αναλυτικά από τον Jean-Pierre Sodini μπορούμε να προσθέσουμε ορισμένες που έχουν δημοσιευθεί τα τελευταία χρόνια από την Αθήνα (ανασκαφές για το Νέο Μουσείο Ακροπόλεως³⁰ και για το Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο Αθηνών³¹), τη Θήβα³², την Αντίκυρα³³, το Άργος³⁴, τους Δελφούς³⁵, τη Θεσσαλονίκη³⁶, τη Θάσο³⁷.

νή αύξησή τους σε μεταγενέστερη φάση δεν θα πρέπει να αντικατοπτρίζει αλλαγές στα ήθη, που θα μπορούσε να έχει επιβάλει ο χριστιανισμός, αλλά τη σταδιακή εγκατάλειψη των πολυδάπανων δημόσιων λουτρών λόγω αδυναμίας της πόλης να τα συντηρήσει.

²⁰ Sodini, «Habitat urbain», 383-386. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι περιπτώσεις αφίδων με δεξαμενές νερού στο εσωτερικό τους (βλ. E. Morvillez, «La fontaine du seigneur Julius à Carthage», στο C. Balmelle - P. Chevalier - G. Ripoll (επιμ.), *Studiola in honorem Noël Duval, Mélanges d'antiquité tardive*, Turnhout 2004, 5, 47-55, όπου γίνεται αναφορά και σε οικίες των Αθηνών).

²¹ S. Κύρις, «Η οικία στο βυζαντινό κόσμο», στο Παπανικόλα-Μπακιτζή, ό.π. (υποσημ. 8), 228-238 και ειδικότερα 233 και εικ. 6. Ό. Ζαχαριάδου, «Φρέαρ Ηρώδου Αττικού», στο Λ. Παρλαμά - Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηρόδρομου των Αθηνών*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2000, εικ. 4-5 σ. 194.

²² Κύρις, ό.π., 229.

²³ Στους Φιλίππους, στην οικία της νησίδας 4 αποκαθίστανται εξωτερικά παράθυρα αλλά μόνο στον όροφο (βλ. μακέτα της οικίας στο Παπανικόλα-Μπακιτζή, ό.π. (υποσημ. 8), 263).

²⁴ Οικία στη νησίδα 4: Γ. Γούναρης, «Τα ευρήματα της πανεπιστημιακής ανασκαφής Φιλίππων κατά το 1988», *AEMΘ* 2 (1988), 395-408. Γ. Γούναρης - Γ. Βελήνης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1989», *AEMΘ* 3 (1989), 451-463. Οι ίδιοι, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1991», *AEMΘ* 5 (1991), 409-424. Οι ίδιοι, «Ανασκαφή Φιλίππων 1991-1992», *AEMΘ* 6 (1992), 529-531 και *Εγνατία* 3 (1991-1992), 257-280. Οι ίδιοι, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1993», *AEMΘ* 7 (1993), 531-540. Οι ίδιοι, ό.π. (υποσημ. 5). Πα την «οικία των άγριων ζώων» βλ. S. Provost - L. Foschia, «Η «οικία των αγρίων ζώων» στους Φιλίππους. Οι νέες ανασκαφές (2001-2002)», *AEMΘ* 16 (2002), 107-118.

²⁵ Στοιχεία για τα σπίτια της ύστερης αρχαιότητας που εντοπίζονται στους Δελφούς παρατίθενται στο Pétridis, ό.π. (υποσημ. 12), 193-204. Αναφορές για το μόνο συστηματικά ανασκαμμένο οικιστικό σύνολο των Δελφών, τη λεγόμενη «Νοτιοανατολική Έπαυλη» ή «Maison C», βλ. στο ίδιο, 194 υποσημ. 5 και 6 (ανασκαφικές

εκθέσεις που δημοσιεύονται στο *BCH* και στα *Χρονικά* του *ΑΔ*).

²⁶ A. Frantz, *Late Antiquity AD 267-700*, The Athenian Agora 24, 1988.

²⁷ Π.Γ. Θέμελης, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στο Θέμελης - Κόντη (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 4), 32-33, εικ. 14 και 35-37, εικ. 17.

²⁸ Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά-Ασημακοπούλου, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, I. Νησιωτική Ελλάς*, Βυζαντινά μνημεία 1. Θεσσαλονίκη 1974. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, 2. Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα*, Βυζαντινά μνημεία 7, Θεσσαλονίκη 1987. Η ίδια, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, III. Μακεδονία-Θράκη, I. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Βυζαντινά μνημεία 9, Θεσσαλονίκη 1988.

²⁹ Sodini, «Habitat urbain», 341-396. Ο ίδιος, «Habitat», 435-577 και ειδικότερα 459-469. Το τελευταίο αποτελεί συνέχεια προγενέστερου άρθρου του ίδιου που αφορά τις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, βλ. «Habitat de l'antiquité tardive», *Topoi* 5 (1995), 151-218.

³⁰ Στ. Ελευθεράτου (επιμ.), *Το Μουσείο και η ανασκαφή. Ευρήματα από το χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης*, Αθήνα 2006, 16-19.

³¹ Π. Καλλιγιάς, «Σταθμός Ακρόπολις», στο Παρλαμά - Σταμπολίδης (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 21), 37-39. Ζαχαριάδου, ό.π. (υποσημ. 21), 192-194. Η ίδια, *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά*, 34, πίν. 16ε και 17α.

³² Χ. Κουλάκου, *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά*, 77, σχέδ. 6, σ. 79, πίν. 35δ.

³³ Α. Κουρέντα-Ραπτάκη, *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά*, 109-113.

³⁴ Οικονομου-Λανιάδο, ό.π. (υποσημ. 4), 59-75.

³⁵ Pétridis, ό.π. (υποσημ. 12).

³⁶ Ν. Καρύδας, «Ανασκαφές βόρεια της παλαιοχριστιανικής οικίας με το τρικλίνιο στην οδό Σοφοκλέους 18-20», *AEMΘ* 14 (2000), 259-272.

³⁷ Σγούρου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 19). Πρόκειται για επέκταση παλαιότερης ανασκαφής (του οικοπέδου Βαλμά, βλ. παρακάτω υποσημ. 80) με στόχο την αποκάλυψη όσο το δυνατό μεγαλύτερης έκτασης της οικίας και τη δημοσίευσή της.

3. Οι δυσχέρειες της έρευνας

Η αποσπασματικότητα των καταλοίπων

Η μελέτη των οικιστικών καταλοίπων παρουσιάζει πολλές δυσχέρειες με σημαντικότερη την αποσπασματικότητα των πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας. Οι ανασκαφές αποκαλύπτουν σχεδόν καθημερινά μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα κτηρίων αυτής της περιόδου, τα περισσότερα από τα οποία πρέπει να είχαν ιδιωτικό χαρακτήρα. Η ίδια η φύση των ανασκαφών όμως –στην πλειονότητά τους σωστικών– προδιαγράφει και το μέλλον των κτηρίων αυτών, ειδικά όταν βρεθούν μέσα στο κέλυφος των σημερινών, συνεχώς διογκούμενων πόλεων: τα ευρήματα αυτά σχεδόν πάντοτε καταχώνονται και δύσκολα αξιολογούνται, εξαιτίας της αποσπασματικότητάς τους και της απουσίας συγκεκριμένης πολιτικής για τη διατήρηση και την επιστημονική τους εκμετάλλευση. Επίσης, οι κατόψεις των κτηρίων αυτών είναι αδύνατο να συμπληρωθούν, επειδή μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματά τους βρίσκονται μέσα σε, ήδη οικοδομημένα, όμορα οικοπέδα. Σε ορισμένες περιπτώσεις μόνο, τα ψηφιδωτά που κοσμούσαν τα δάπεδα των πλούσιων οικιών αποκολλώνται και μεταφέρονται στις αποθήκες των μουσείων³⁸. Και όταν όμως οι σωστικές ανασκαφές ολοκληρώνονται, σπανίως διαθέτουμε κάτι περισσότερο από μια γρήγορη ανασκαφική έκθεση, δηλαδή αναλυτική μελέτη της στρωματογραφίας και κατάλογο των κινητών ευρημάτων.

Η ταύτιση των χώρων

Ένα μεγάλο πρόβλημα που τίθεται από την πλευρά της μεθοδολογίας είναι η ασφαλής ταύτιση μιας πολυτελούς

οικίας αποκλειστικά με ιδιωτικό ενδιαίτημα και όχι με δημόσιο κτήριο ή κατοικία αξιωματούχων (κατοικία τοπικού άρχοντα ή επισκόπου με παράλληλες δημόσιες και ιδιωτικές λειτουργίες στους χώρους της). Ειδικά στην περίπτωση μερικής αποκάλυψης ενός κοσμικού κτηρίου, είναι δύσκολη η απόδοσή του σε ιδιωτική ή δημόσια χρήση. Μόνο η ύπαρξη επιγραφών ή συγκεκριμένων κινητών ευρημάτων (π.χ. σφραγίδων) θα μπορούσε να προσδιορίσει το χαρακτήρα τους, αλλά, τις περισσότερες φορές, λείπουν τα στοιχεία που θα διέκριναν σαφώς ένα κτήριο με αποκλειστικά ιδιωτική χρήση από ένα δημόσιο ή από ένα που συνδυάζει δημόσια και ιδιωτική.

Προβληματική είναι συχνά και η ταύτιση των εσωτερικών χώρων μόνο από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους με εξαίρεση τα τρικλίνια, ειδικά αυτά που απολήγουν στη μία πλευρά σε αψίδα, τις θέρμες και τα αποχωρητήρια. Χώροι, όπως τα μαγειρεία και οι αποθήκες, ταυτίζονται κυρίως από τα κινητά ευρήματα³⁹ και ειδικότερα από την κεραμική: μαγειρικά σκεύη στην πρώτη περίπτωση, πίθοι, αμφορείς και άλλα αποθηκευτικά αγγεία στη δεύτερη. Η παρουσία συγκεντρωμένων υφαντικών βαρών προδίδει επίσης την ύπαρξη υφαντουργικής δραστηριότητας σε ένα χώρο⁴⁰, ενώ η εύρεση κυψελών σε υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους υποδηλώνει την ενασχόληση των ενοίκων με τη μελισσοκομία. Δεν αποκλείεται βέβαια η συχνή αλλαγή χρήσης ή και η αχρήστευση ορισμένων δωματίων κατά τη διάρκεια ζωής μιας οικίας, όπως και η συγκέντρωση και απόθεση των χρησιμοποιημένων κεραμικών αντικειμένων σε συγκεκριμένους χώρους πριν από την επαναχρησιμοποίηση μιας κατοικίας⁴¹, γεγονός που συσκοτίζει την εικόνα της πρωταρχικής λειτουργίας των χώρων αυτών.

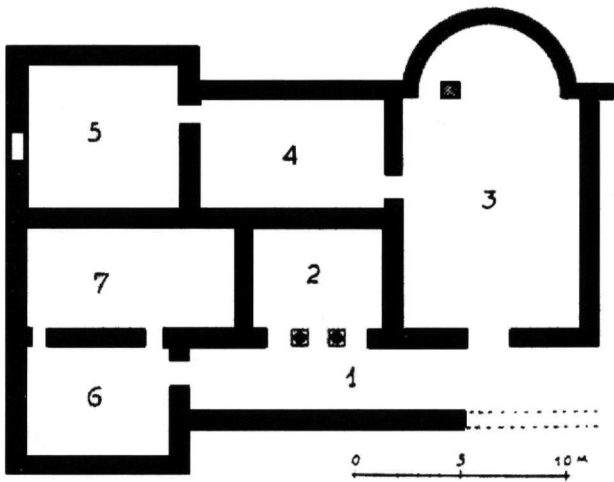
³⁸ Στην καλύτερη περίπτωση, τα ψηφιδωτά ή οι ελάχιστες τοιχογραφίες που σώζονται, μετατρέπονται σε μουσειακά εκθέματα, όπως το ψηφιδωτό δάπεδο και οι τοίχοι του τρικλινίου της οικίας από την οδό Λαλιθών 7 της Θεσσαλονίκης, που εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Ωστόσο, ελάχιστες από τις κατοικίες της ύστερης αρχαιότητας είναι επισκέψιμες. Ακόμη και οι πολύ γνωστές αθηναϊκές οικίες στη βόρεια κλιτύ του Αρείου Πάγου βρίσκονται εκτός του επισκέψιμου χώρου της Αρχαίας Αγοράς. Αν το πιλοτικό πρόγραμμα επίσκεψης των πρωτοβυζαντινών καταλοίπων των Δελφών με ηλεκτρονικά μέσα, που εκπονήθηκε με τη βοήθεια της αρχιτέκτονος Κ. Δήμου και παρουσιάστηκε πρόσφατα στο 21ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο στο Λονδίνο (βλ. P. Petridis, «Promoting a Little Known Period of a Well Known Archaeological Site: the Case of Early Byzantine Delphi», *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*. London, 21-26 August 2006, II. Abstracts of Panel Papers, 282), υλοποιηθεί τελί-

κώς, τουλάχιστον στο χώρο της Νοτιοανατολικής Έπαυλης, ευελπιστούμε ότι θα λειτουργήσει ως πρότυπο για την ανάδειξη και άλλων κοσμικών μνημείων της περιόδου.

³⁹ Χρειάζεται βεβαίως μεγάλη προσοχή στη μελέτη των κινητών ευρημάτων που βρέθηκαν σε ένα χώρο: για παράδειγμα, η ερμηνεία των σιγμοειδών ή κυκλικών τραπεζών με λοβούς ως αντικείμενων αποκλειστικά λατρευτικής χρήσης («τράπεζες αγάλων») έχει οδηγήσει σε σοβαρές παρερμηνείες, όπως στην περίπτωση της επιχειρηματολογίας για τη χριστιανική πίστη των νέων ιδιοκτητών της οικίας Ω (ή «οικίας των γλυπτών») στην Αθήνα. Βλ. σχετικά Sodini, «Habitat», 349 υποσημ. 17.

⁴⁰ Ο Σιδώνιος Απολλινάριος (*Epistulae* II, 2, 9) αναφέρει ότι στην έπαυλή του στο Avitacum, κοντά στο τρικλίνιο των γυναικών (triclinium matronalis) βρισκόταν το εργαστήριο υφαντικής (textilino).

⁴¹ Μία τέτοια περίπτωση έχουμε στη Νοτιοανατολική Έπαυλη στους Δελφούς, όπου οι βιοτέχνες κατά την εγκατάστασή τους

Εικ. 4. Οικία στο Διμηνιώ.

Εκείνα όμως που είναι αδύνατο να ταυτιστούν με ασφάλεια είναι τα πολλά δωμάτια πολύ διαφορετικών μεγεθών που συναντά κανείς σε παράταξη κατά μήκος ενός διαδρόμου ή γύρω από μια αυλή ή, ακόμη, και να επικοινωνούν μεταξύ τους με ανοίγματα. Αν για όσα βρίσκονται στον όροφο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν υπνοδωμάτια και χώροι διημέρευσης γυναικών και παιδιών, τα δωμάτια του ισόγειου υποθέτουμε, χωρίς αυτό να τεκμηριώνεται πάντοτε με βεβαιότητα, ότι θα χρησίμευαν ως χώροι αποθήκευσης, παρασκευής τροφής, σταβλισμού ζώων, διαμονής των υπηρέτων,

αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, ειδικά όταν βρίσκονται πάνω σε κεντρικό δρόμο και έχουν πρόσβαση προς αυτόν, θα μπορούσαν να έχουν και εμπορική χρήση⁴². Δεν πρέπει να παραβλέπουμε επίσης τη μεγάλη πιθανότητα ύπαρξης βιβλιοθηκών και χώρων μελέτης⁴³ που θα υπήρχαν στον όροφο, μακριά από τους θορύβους του ισόγειου και του δρόμου. Η ταύτιση των τελευταίων δεν έχει απασχολήσει μέχρι τώρα την έρευνα, αλλά είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι ιδιοκτήτες τέτοιων σπιτιών θα διέθεταν προσωπική βιβλιοθήκη και χώρο μελέτης, ειδικά αν ήταν καλλιεργημένοι ή ακόμη περισσότερο αν επρόκειτο για επαγγελματίες συγγραφείς ή φιλοσόφους, στους οποίους η έρευνα έχει αποδώσει με μεγάλη ευκολία την ιδιοκτησία συγκεκριμένων οικιών στην Αθήνα⁴⁴, ακόμη και αν τίποτε δεν τις ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα πλούσια σπίτια της πόλης.

Τέλος, μια άλλη κατηγορία δυσερμήνευτων δωματίων είναι όσα έχουν τρίβηλο άνοιγμα, που δεν είναι όμως τα μεγαλύτερα της οικίας: τέτοια συναντούμε σε οικίες στο Διμηνιώ⁴⁵ (Εικ. 4), τις Φθιώτιδες Θήβες⁴⁶ (Εικ. 5) και τη Θεσσαλονίκη⁴⁷ (Εικ. 6). Τρίβηλα διαθέτουν μερικές φορές και τα τρικλίνια⁴⁸ αλλά η περίπτωση αυτή δεν αφορά παραδείγματα που αναφέρθηκαν γιατί τα τρικλίνια τους ξεχωρίζουν σαφώς, το ένα από την αψίδα του και το άλλο από το μέγεθός του. Η σχετικά κεντρική θέση των δωματίων αυτών, που γειτνιάζουν με τα τρικλίνια και διαθέτουν είσοδο από την κεντρική αυλή ή τον κεντρικό διάδρομο και η μνημειακότητα της εισόδου τους με το τρίβηλο είναι δηλωτικές της σημασίας τους και ίσως μιας κοινής χρήσης από διαφορετικές κατηγορίες

στους χώρους της εγκαταλεειμένης οικίας συγκέντρωσαν και πέταξαν σε συγκεκριμένα σημεία την κεραμική που είχε χρησιμοποιηθεί από τους τελευταίους ενοίκους.

⁴² Morrisson - Sodini, ό.π. (υποσημ. 3), 179 υποσημ. 53. Sodini, «Habitat urbain», 387. Την ίδια χρήση πιθανώς είχαν και τα ανατολικότερα από τα δωμάτια της οικίας που αποκαλύφθηκε ανατολικά της βιβλιοθήκης του Πανταίνου (βλ. κάτοψη στο T.L. Shear, *Hesperia* 44 (1975), 334, εικ. 1).

⁴³ Ο Σιδώνιος Απολλινάριος και πάλι, αυτή η τόσο πολύτιμη πηγή για τη ζωή στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος του 5ου αιώνα μ.Χ., αναφέρει την ύπαρξη πλούσιας βιβλιοθήκης στην οικία εύπορης οικογένειας της Γαλατίας (*Epistulae* II, 9. 4: «huc libri adfatim in promptu»).

⁴⁴ Όπως π.χ. την οικία της οδού Μακρυγιάννη (J. Travlos, *Hesperia* 43 (1974), 506 εικ. 2). Για την ανασκαφή της οικίας βλ. Ο. Αλεξανδρή, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 73-75. Η ίδια, *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, 56, σχέδ. 23. Για μία ενδιαφέρουσα και εμπεριστατωμένη επιχειρηματολογία εναντίον της ερμηνείας όλων αυτών των οικιών ως φιλοσοφικών σχολών, βλ. Sodini, «Habitat», 464-465. Η μόνη που θα μπορούσε να ταυτιστεί με σχετική ασφάλεια με σπίτι φιλοσόφου

είναι η οικία του Πρόκλου, βλ. A. Karivieri, «The "House of Proclus" on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution» στο P. Castren (επιμ.), *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens AD 267-529*, Helsinki 1994, 115-139.

⁴⁵ A. K. Orlandos, «Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954», *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie chrétienne. Aix-en-Provence, 13-19 septembre 1954*, StACr 22, Πόλη του Βατικανού - Παρίσι 1957, 116.

⁴⁶ Γ. Α. Σωτηρίου, «Ανασκαφαί ἐν Νέᾳ Ἀγγιάλῳ», *ΠΑΕ* 1939, 53-60.

⁴⁷ Καρύδας, ό.π. (υποσημ. 36), 261 σχέδ. 2.

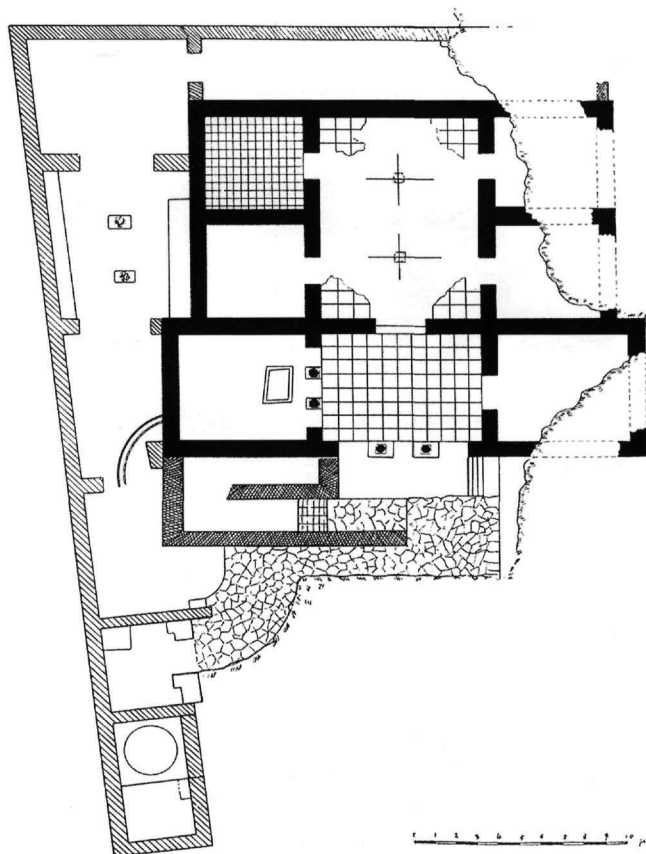
⁴⁸ Άλλοτε στην είσοδό τους, όπως στην οικία του Γερακάρη στο Άργος (Akerstrom-Hougen, ό.π. (υποσημ. 15), 18 εικ. 5), σε μια οικία στα Μέγαρα (Ι. Θρεψιάδης - Ι. Τραυλός, «Ανασκαφικαί έρευναί ἐν Μεγάρῳ» *ΠΑΕ* 1934, 40 εικ. 1) ή σε οικίες της Θεσσαλονίκης (Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες», ό.π. (υποσημ. 11), 578 σχέδ. 6), και άλλοτε στο ύψος της χορδής της αψίδας, όπως στο τρικλίνιο του ορόφου της οικίας ανατολικά της βιβλιοθήκης του Πανταίνου στην Αθήνα (Shear, ό.π. (υποσημ. 42)).

ατόμων που διαβιούν στην οικία ή και επισκέπτες. Μια γοητευτική υπόθεση θα ήταν η ύπαρξη εδώ χώρων ιδιωτικής λατρείας που πιθανότατα θα διέθεταν τα μεγάλα αυτά σπίτια⁴⁹, όπως έχει άλλωστε υποτεθεί για ένα χώρο με σαφή διαμόρφωση παρεκκλησίου στο «Παλάτι του Δουκός» στην Απολλωνία της Λιβύης⁵⁰. Στην οικία των Φθιώτιδων Θηβών μάλιστα το δωμάτιο διέθετε «τετράγωνον βάθρον διά κουρασανίου καλῶς ἐκτισμένον»⁵¹ «περιβαλλόμενον δι' ὄχουτοῦ»⁵² μπροστά ακριβώς από το τρίβηλο. Μήπως σε αυτό το βάθρο από κονίαμα είχε πακτωθεί μαρμαρίνη τράπεζα, όπως εικάζεται για ανάλογη κατασκευή στο κέντρο τρικλινίου στα Μέγαρα⁵³; Σε αυτή την περίπτωση, αν δεν πρόκειται για τράπεζα φαγητού, μήπως η χρήση της ήταν λατρευτική;

4. Η τυπολογία της αστικής οικίας

Ο Sodini, με βάση τις κατόψεις, εξετάζει χωριστά τα πολυτελέστερα από αυτά τα οικοδομήματα (constructions d'ampleur exceptionnelle) και τις φτωχικές κατοικίες (habitat pauvre, sans circulation cohérente) και κατατάσσει τις υπόλοιπες (αυτές που κυρίως εξετάζουμε εδώ) σε: α) οικίες με δωμάτια που διατάσσονται γύρω από μια περίστυλη αυλή και β) σε οικίες με πολλά δωμάτια χωρίς κεντρική αυλή⁵⁴. Ακολουθώντας την ίδια συλλογιστική κατηγοριοποίησης, σε σχέση όχι μόνο με τον τύπο αλλά και με τον αριθμό των αύλειων χώρων που αναγνωρίζουμε στην κάτοψη⁵⁵, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις αστικές οικίες που έχουν ως τώρα αποκαλυφθεί στον ελλαδικό χώρο (εξαιρούνται τα «παλάτια» ή τα φτωχικά σπίτια) σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες:

1. Οικίες που διαθέτουν περισσότερες από μία αυλές, όπως οι οικίες Β και Ω στην Αθήνα⁵⁶, η έπαυλη βόρεια του Γυμνασίου στη Μεσσήνη⁵⁷, η οικία της νησίδας 4 στους Φιλίππους⁵⁸ ή η Νοτιοανατολική Έπαυλη και η οικία Η στους Δελφούς⁵⁹. Πρόκειται για την κατηγορία με τα μεγαλύτερα σε εμβαδόν κτήρια. Στις μνημειακό-

Εικ. 5. Οικία στις Φθιώτιδες Θήβες.

τερες και πολυτελέστερες περιπτώσεις, μία τουλάχιστον από τις αυλές αυτές είναι περίστυλη και παίζει το ρόλο του κεντρικού αιθρίου που συνδέεται απευθείας με την είσοδο.

2. Οικίες με μία περίστυλη αυλή, όπως η οικία στα ανατολικά της βιβλιοθήκης του Πανταίνου⁶⁰, η οικία Α⁶¹, η οικία της οδού Κέκροπος⁶², καθώς και οι οικίες Γ, Η και ΣΤ στο χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ακρο-

⁴⁹ Ο Ορλάνδος άλλωστε, ό.π. (υποσημ. 45), ονομάζει το χώρο αυτό «οίκο».

⁵⁰ S. Ellis, «The Palace of the Dux at Apollonia and Related Houses», στο G. Barker - J. Lloyd - J. Reynolds (επιμ.), *Cyrenaica in Antiquity*, Οξφόρδη 1983, 15-25. Cuvic, ό.π. (υποσημ. 21), 230 και ειχ. 3.

⁵¹ Γ. Α. Σωτηρίου, «Ανασκαφαι Νέας Άγχιάλου», ΠΑΕ 1937, 53.

⁵² Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 46), 53.

⁵³ Sodini, «Habitat urbain», 376.

⁵⁴ Στο ίδιο, 343 κ.ε., 370 κ.ε., 344 κ.ε. και 359 κ.ε. αντίστοιχα.

⁵⁵ Συχνά βέβαια, η διάκριση σε στεγασμένους ή υπαίθριους χώ-

ρους καθίσταται δυσχερής από την κατάσταση των οικοδομικών λευφάνων και από τις (υποθετικές;) αποκαταστάσεις.

⁵⁶ Frantz, ό.π. (υποσημ. 26), πίν. 26b και 27a αντίστοιχα.

⁵⁷ Θέμελης, ό.π. (υποσημ. 26), ειχ. 14.

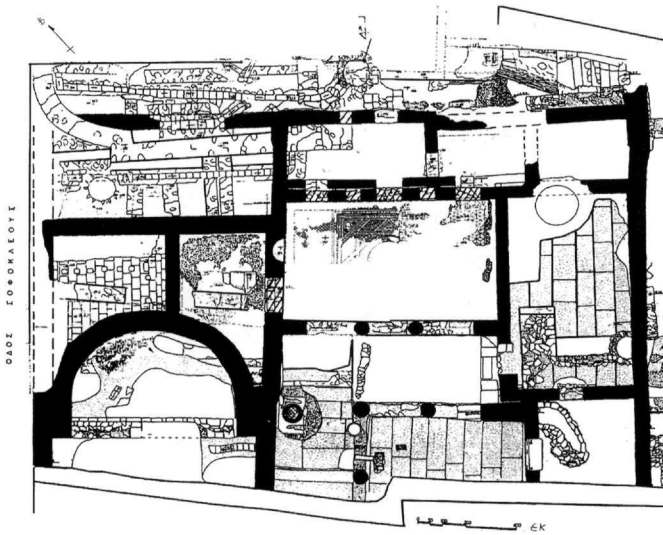
⁵⁸ Γ. Γούναρης, «Παλαιοχριστιανικές κατοικίες στους Φιλίππους», 24ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 2004, 30.

⁵⁹ Pétridis, ό.π. (υποσημ. 12), 200-202.

⁶⁰ Frantz, ό.π. (υποσημ. 26), πίν. 48β-49.

⁶¹ Στο ίδιο, πίν. 26α.

⁶² Αλεξανδρή, ό.π. (υποσημ. 44), (1969), 51-52, σχέδ. 19.

Εικ. 6. Οικία στη Θεσσαλονίκη (οδός Σοφοκλέους 18-20).

πόλεως⁶³ στην Αθήνα, η οικία των «άγριων ζώων» στους Φιλίππους⁶⁴, η οικία του Γερακάρη, η οικία στα οικοπέδα Αθανασπούλου-Κουτρομπή-Πασσά και η οικία στην Παλιόπυργα στο Άργος⁶⁵, η οικία D στους Δελφούς⁶⁶, η οικία της οδού Ολυμπιάδος 74-76 και η οικία των οδών Αγίας Σοφίας και Σοφοκλέους στη Θεσσαλονίκη⁶⁷.

3. Οικίες με απλή αυλή χωρίς περιστύλιο, όπως μια οικία στις Φθιώτιδες Θήβες⁶⁸, οι οικίες E, F και G στους Δελφούς⁶⁹, η οικία στην περιοχή του Ασκληπιείου στη Μεσσήνη⁷⁰ και οικία στην Αντίκυρα⁷¹.

4. Οικίες χωρίς κεντρική ή περιφερειακή αυλή, με δωμάτια που συνήθως αυλιζονται από ένα διάδρομο, με χαρακτηριστικά παραδείγματα την οικία στο Διμηνιώ⁷², την οι-

κία της οδού Ιουλιανού στη Θεσσαλονίκη⁷³ και πιθανότατα την οικία στο οικοπέδο του Ο.Τ.Ε. στο Άργος⁷⁴.

Το τέλος των οικιών της ύστερης αρχαιότητας

Οι οικίες που κατατάξαμε παραπάνω, γνωρίζουν αρκετές μετατροπές στις κατόψεις τους έως τα μέσα του βου αιώνα. Η ασάφεια γύρω από τη χρονολόγηση των διαδοχικών φάσεων στις περισσότερες από αυτές μας στερεί τη δυνατότητα οποιωνδήποτε γενικότερων παρατηρήσεων ως προς τις αλλαγές που υπέστησαν και του εντοπισμού χρονολογικών ή τοπικών κριτηρίων για τις αλλαγές αυτές. Άλλωστε, οι παραλλαγές στις κατόψεις μοιάζουν να οφείλονται περισσότερο στην ανάγκη προσαρμογής στη διαμόρφωση του οικοπέδου ή στις επιθυμίες των ιδιοκτητών, παρά στην ύπαρξη τοπικών ή εποχικών συνηθειών.

Ριζικές αλλαγές στη μορφή και τη χρήση των αστικών οικιών στον ελλαδικό χώρο συναντούμε από το δεύτερο μισό του βου αιώνα. Τα βαθύτερα αίτια πρέπει να αναζητηθούν σε σύνθετα φαινόμενα, όπως η οικονομική κρίση, οι πολιτισμικές και δημογραφικές αλλαγές και φυσικά στον αντίκτυπο όλων αυτών στην τοπική αριστοκρατία. Σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας διαπιστώνεται μια σταδιακή εγκατάλειψη των αστικών επαύλεων ή η συστηματική διαίρεση των ευρύχωρων δωματίων τους σε μικρότερα, για τη στέγαση προφανώς περισσότερων οικογενειών⁷⁵. Συχνή είναι και η αλλαγή χρήσης από χώρων κατοίκησης σε χώρους βιοτεχνικών δραστηριοτήτων⁷⁶. Μια μικρή επαρχιακή πόλη, όπως οι Δελφοί, προσφέρουν αρκετά παραδείγματα τέτοιων οικιών⁷⁷: προς το τέλος του βου αιώνα, σε κακή κατάσταση ήδη και με τα περισσότερα ανοίγματα πρό-

⁶³ Ελευθεράτου (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 30), 16.

⁶⁴ Provost - Foschia, ό.π. (υποσημ. 24).

⁶⁵ Oikonomou-Laniado, ό.π. (υποσημ. 4), 59-60, 62-63, 67, 69-71.

⁶⁶ Pétridis, ό.π. (υποσημ. 12), 199, σχέδ. στη σ. 197.

⁶⁷ Καρύδας, ό.π. (υποσημ. 11), 576-577, σχέδ. 6 στη σ. 578. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 36).

⁶⁸ Σωτηρίου, ό.π. (υποσημ. 46). Η οικία, που σχολιάστηκε και σχετικά με το τρίβηλό της (βλ. παραπάνω), ανήκει μάλλον σε αυτή την κατηγορία παρά σε εκείνη χωρίς αυλή (Sodini, «Habitat urbain», 367, εικ. 21 στη σ. 368) δεδομένου ότι η μαρμαροστρωμένη αίθουσα με τη φιάλη στο εσωτερικό της είναι μάλλον η κεντρική αυλή, ενώ η υπόστυλη αίθουσα στα δυτικά της είναι ασφαλώς ένα μη αφιδωτό τρικλίνιο, όπως μαρτυρούν οι διαστάσεις της και οι τέσσερις αίθουσες που την πλαισιώνουν από τις δύο πλευρές, όπως ακριβώς και σε άλλα παραδείγματα που προαναφέραμε

(βλ. υποσημ. 15).

⁶⁹ Pétridis, ό.π. (υποσημ. 12), 199-200, σχέδ. στη σ. 201.

⁷⁰ Θέμελης, ό.π. (υποσημ. 27), 35-37, εικ. 17 αριθ. 5.

⁷¹ Κουρέντα-Ραπτάκη, ό.π. (υποσημ. 33), 112-113, σχέδ. 16.

⁷² Orlandos, ό.π. (υποσημ. 45), 116.

⁷³ Παλαζώτος, ό.π. (υποσημ. 15). Καρύδας, ό.π. (υποσημ. 15).

Στην αρχική του μορφή ο διάδρομος της οικίας ίσως αποτελούσε τη βόρεια πλευρά ενός αυθρίου.

⁷⁴ Oikonomou-Laniado, ό.π. (υποσημ. 4), 67-68, εικ. 133-143.

⁷⁵ Για τις ερμηνείες της διαίρεσης των χώρων ή την αλλαγή χρήσης των πλούσιων οικιών βλ. Saradi, ό.π. (υποσημ. 4), 168, 172-173.

⁷⁶ J.-P. Sodini, «Résidences de l'antiquité tardive : quelques remarques sur leur évolution (IVe-VIIe s.)», 24ο Συμπόσιο XAE, Αθήνα 2004, 89.

⁷⁷ Pétridis, ό.π. (υποσημ. 12), 198, 200, 202.

χειρα φραγμένα, οι αστικές οικίες των Δελφών είτε στεγάζουν στους χώρους τους βιοτεχνικές εγκαταστάσεις (αγγειοπλαστεία, μεταλλουργεία, βαφεία ή βυρσοδεψεία) είτε αποδίδονται σε περισσότερους ιδιοκτήτες που διαιρούν τα ευρύχωρα δωμάτια σε μικρότερους χώρους, καταστρέφοντας σε ορισμένες περιπτώσεις τα ψηφιδωτά που κάλυπταν τα δάπεδα. Παρόμοιες μετασκευές πιστοποιούνται και σε οικίες της Θεσσαλονίκης⁷⁸. Στους Φιλίππους, στο τελευταίο τέταρτο του βου αιώνα, μια πολυτελέστατη κατοικία καταλαμβάνεται από αγροτικές εγκαταστάσεις και αποθήκες⁷⁹. Στη Θάσο, μια αστική έπαυλη επαναχρησιμοποιείται μερικώς στο τελευταίο τέταρτο του βου και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα: αφαιρούνται οι μαρμάρινες επενδύσεις, φράσσονται πολλά ανοίγματα και προστίθενται αμελείς κατασκευές⁸⁰. Στην Αθήνα, στο τρικλίνο της οικίας της οδού Μακρυγιάννη εγκαθίσταται κεραμικό εργαστήριο⁸¹ που δηλώνει, και σε αυτή την περίπτωση, την επαναχρησιμοποίηση του χώρου για σκοπούς βιοτεχνικούς μετά την εγκατάλειψη του κτηρίου ως κατοικίας.

Παρά την αποσπασματικότητά του και τις δυσκολίες στην ερμηνεία του, που τονίστηκαν παραπάνω, το υλι-

κό αυτό αποτελεί έναν από τους πιο εύγλωπτους μάρτυρες της ιστορίας των πόλεων κατά την ύστερη αρχαιότητα. Καθρεφτίζει τις αισθητικές επιλογές και την οικονομική κατάσταση των ιδιοκτητών, τις αρχιτεκτονικές λύσεις και τα υλικά που επέλεξαν σε κάθε εποχή και κυρίως βοηθά, περισσότερο από την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική την οποία διακρίνει μια συνέχεια, στη διαλεύκανση φαινομένων του τέλους της ύστερης αρχαιότητας, όπως η εγκατάλειψη συνοικιών ή ολόκληρων πόλεων. Η απόκρυψη θησαυρών, η εγκατάσταση βιοτεχνών ή η διάσπαση μεγάλων χώρων σε μικρότερες ενότητες, η ύπαρξη ή η απουσία ιχνών βίαιης καταστροφής, όταν εντοπίζονται στις οικίες με προσεκτική μελέτη της στρωματογραφίας, βοηθούν την καλύτερη κατανόηση και στην ασφαλέστερη χρονολόγηση της τελευταίας φάσης των πόλεων κατά την ύστερη αρχαιότητα. Επίσης, παρά το ότι τα ελλαδικά σπίτια υστερούν σημαντικά ως προς την πολυτέλεια των συγχρόνων τους στη Μικρά Ασία, τη Βόρεια Αφρική ή τη Ιταλία, η γενικότερη τυπολογική συγγένεια επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά τον κοινό τρόπο ζωής των ευπορότερων τάξεων σε όλη την έκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

⁷⁸ Καρούδας, «Η εξέλιξη της παλαιοχριστιανικής οικίας στη Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 11), 48.

⁷⁹ Γούναρης - Βελένης, ό.π. (υποσημ. 5), 726. Sodini, «Habitat urbain», 461. Οι ανασκαφείς χρονολογούν τη μετατροπή στο β' μισό του αιώνα, ο Sodini στο τελευταίο τέταρτο.

⁸⁰ F. Blondé - A. Muller - D. Mulliez, *BCH* 108 (1984), 876. Σγούρου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 19), 46, 50.

⁸¹ Αλεξανδρή, ό.π. (υποσημ. 44) (1968), 74.

Προέλευση φωτογραφιών

Εικ. 1 και 2: M. Sève, «Le forum de Philippes», *L'espace grec: 150 ans de fouilles de l'École française d'Athènes*, εικ. στις σ. 124 και 129 αντιστοίχως. Εικ. 3: Σχέδιο A. Badie - Κ. Δήμιου. Εικ. 4: A. K. Orlandos, «Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954», *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie chrétienne*, StACr 22, Πόλη του Βατικανού-Παρίσι 1957, 116. Εικ. 5: Γ. Α. Σωτηρίου, «Ανασκαφαί ἐν Νέᾳ Ἀγγιάλῳ», *ΠΑΕ* 1939, εικ. 1. Εικ. 6: Ν. Καρούδας, «Ανασκαφές βόρεια της παλαιοχριστιανικής οικίας με το τρικλίνο στην οδό Σοφοκλέους 18-20», *ΑΕΜΘ* 14 (2000), 261 σχέδ. 2.

OBSERVATIONS SUR LES VILLES ET LES VILLAS URBAINES DE LA GRÈCE PENDANT L'ANTIQUITÉ TARDIVE

Jusqu'au Ve siècle, les modèles d'organisation du tissu urbain restent inchangés : les lieux d'utilité publique occupent le cœur de la ville et sont nettement distingués des lieux d'habitation qui se limitent au périmètre du centre et sont souvent organisés en îlots.

Les données changent avant le début du VIe siècle avec l'affaiblissement des aristocraties locales et la montée du pouvoir de l'Église. Cette dernière intervient désormais de manière radicale à la physionomie de l'espace urbain avec la fondation de lieux de culte de grandes dimensions qui occupent souvent l'espace d'anciens bâtiments désaffectés sans se soucier trop de la circulation antérieure.

La ville de Philippes (Fig. 1 et 2) constitue un bon exemple des changements qui ont lieu sur le tissu urbain au VIe siècle avec la désaffectation du Forum, la construction de bâtiments chrétiens comme la Basilique B sur l'ancienne Palestre ou la condamnation par la construction de l'Octogone de certains passages qui permettaient la circulation autour du Forum.

Si, de l'ensemble du tissu urbain nous passons à sa cellule de base, l'habitat urbain, nous réalisons qu'en gros, les plans des grandes villas urbaines adoptent le modèle hérité de l'époque hellénistique avec une entrée principale, une grande cour intérieure et une pièce de réception de position centrale. Cette pièce, l'ancien *andrôn*, s'appelle désormais *triclinium* et une riche villa peut en posséder plusieurs. Elle aboutit sur un des côtés étroits en abside, souvent ornée de niches ; elle est entourée de pièces plus petites utilisées probablement comme pièces de service. Une série d'autres espaces, ouverts ou fermés, se développent sur un ou plusieurs niveaux couvrant des besoins divers et variés de la vie quotidienne (Fig. 3). Pour l'interprétation de certaines pièces les critères morphologiques ne suffisent pas : nous devons examiner les objets découverts ou consulter les textes qui

sont parfois très éloquentes sur les habitudes des gens et la présence ou la séparation des espaces dans une villa selon, par exemple, le sexe. Certaines pièces pourraient même être interprétées comme des lieux de culte privé (Fig. 4, 5 et 6).

Les données archéologiques sur les riches maisons de la Grèce pendant l'Antiquité Tardive sont plutôt fragmentaires, provenant essentiellement de fouilles de sauvetage. La nature de ces fouilles et le manque d'intérêt pour l'architecture non religieuse prescrit leur sort : ces villas sont le plus souvent rebouchées ou démolies sans possibilité de découverte de leur plan et d'une étude comparative. Les villas dont nous possédons actuellement un plan complet sont peu nombreuses : les exemplaires recensés proviennent de Philippes, de Delphes, d'Athènes et de Messène. Deux articles de J.-P. Sodini font le point sur le sujet jusqu'en 1997. À ce recensement, nous ajoutons dans cet article des exemplaires découverts ou étudiés ces dix dernières années à Athènes, Thèbes, Antikyra, Argos, Delphes, Thessalonique et Thasos. Toutes ces villas peuvent être classées en quatre catégories selon l'existence ou non de cours intérieures, selon le nombre et selon la forme des cours.

Les riches maisons connaissent des modifications dans leurs plans au courant du VIe siècle. Vers la fin de ce siècle, les transformations deviennent plus radicales : séparation des grands espaces en plus petits, bouchage des passages, changement d'usage qui présuppose l'abandon par les anciens propriétaires. Les causes, politiques, économiques, démographiques ou autres sont très complexes. Le sort de ces villas semble refléter celui des villes de l'Antiquité Tardive, tandis que certaines parentés typologiques avec leurs homologues de l'Asie Mineure, de l'Italie ou de l'Afrique prouvent une forte ressemblance dans le mode de vie des classes aisées dans l'Empire.